DENUMIREA MĂRII NEGRE ÎN *GESTA HUNGAROROM* A NOTARULUI ANONIM

Alexandru Madgearu

Cuvinte cheie: *Marea Neagră, Gesta Hungarorum, istoriografie, cronologie*
Keywords: *Marea Neagră, Gesta Hungarorum, historiography, chronology*

În două pasaje din *Gesta Hungarorum*, autorul ei anonim menționează numele Mării Negre în formele *Pontus Niger* şi *Mare Nigrum*. Mai întâi, în capitolul I, unde este descrisă Scythia, prima patrie a ungurilor, se spune că aceasta se întinde de la nord până la *Pontus Nigrus* (*ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum*). A doua mențiune se află în capitolul XLIV, unde este relatat atacul ungurilor în Bulgaria şi în Imperiul Bizantin (desfăşurat, după cum s-a putut stabili, în anul 934). Aici, denumirea folosită este *Mare Nigrum* (*a Danubio usque ad nigrum mare*)[1].

Descrierea Scythiei se inspiră din cronica lui Regino, unul dintre izvoarele folosite de autorul *Gestei Hungarorum*, eventual prin intermediul acelei *Geste* pierdute care a fost redactată pe la finele secolului al XI-lea, a cărei existență a fost presupusă de Bálint Hóman[2]. Deosebirea este că Regino, care la rândul său, a copiat descrierea Scythiei din cronica lui Marcus Iunianus Iustinus (sec. II d.Hr.), nu cunoaşte decât denumirea *Pontus*.[3] În alt text bazat pe cronica lui Iustinus, *Exordia Scythica* (un rezumat extras prin secolele IX-X şi adăugat la *Istoria* lui Isidor din Sevilla), nu a fost preluat termenul *pontus*.[4] Tot Regino a fost sursa pasajului din *gesta* lui Simon de Keza, în care Scythia este delimitată spre nord de o mare denumită *pontus*.[5] Dintre toate aceste texte, cel mai apropiat de prototipul lui Regino este cel al Notarului Anonim. Prin urmare, Notarul Anonim este cel care a schimbat denumirea *Pontus* în *Pontus Niger*, atunci când a preluat pasajul de la Regino.

Gheorghe Brătianu, în opera sa fundamentală despre Marea Neagră, semnala că prima atestare a numelui latin *Mare Nigrum* apare în tratatul bizantino-venețian din 18 iunie 1265[6]. Tratatul încheiat de Mihail VIII Paleologul acorda mari concesii comerciale Veneției, şi reprezenta sfârşitul alianței cu Genova. Între altele, li se permitea venețienilor să se stabilească oriunde în regiunea Mării Negre[7]. În forma greacă a documentului, denumirea este *Maure Thalassa*, iar în cea latină aceasta este tradusă *Mari Nigro*[8]. Este curios că, scriind această

[1] SILAGI, VESZPRÉMY 1991, 32/33, 106/107. Pentru atacul din 934, vezi MADGEARU 2005, 26, 32–36, 103–104.
[2] HÓMAN 1925, 144–145.
[3] *Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon*, ed. F. Kurze, în MGH. *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, vol. 50, Hannoverae, 1890, 131 (AD 889).
[4] MGH. *Scriptores, Autores Antiquissimi*, vol. XI. *Chronica minora saec. IV, V, VI, VII* (II), Berolini, 1892, 319.
[5] SIMON DE KEZA 1999, 18/19 (cap. 6).
[6] BRĂTIANU 1999, 71.
[7] NICOL 2001, 238–239.
[8] IRMSCHER 1962, 17.

operă la scurtă vreme după cele în care s-a ocupat de informațiile cronicilor maghiare referitoare la români[9], Brătianu nu a observat cele două pasaje din *Gesta Hungarorum*, care este un izvor mai vechi.

Cât de vechi? Menționarea denumirii *Mare Nigrum* în *Gesta Hungarorum* ar putea fi privită ca un argument pentru datarea acestui text tot după mijlocul secolului al XIII-lea, adică după Bela IV (1235–1270), o opinie împărtășită de unii istorici mai vechi[10]. Stadiul actual al cercetărilor se opune datării atât de târzii a operei. Critica internă a evidențiat unele detalii care o fac imposibilă. Astfel, cetatea Cenad, care a fost distrusă de tătari în 1242, apare ca existentă încă, iar numele *Budavar* folosit în *Gesta Hungarorum* a fost înlocuit după 1223 cu *Ó-Buda*. Anacronismele din *Gesta Hungarorum* țin de o perioadă mai veche, în care Imperiul Bizantin încă mai era prezent la Dunăre[11]. De exemplu, autorul anonim spunea despre acest fluviu că ajunge în Grecia[12], iar titlul de duce al bulgarilor dat lui Salanus de la *Alba Bulgariae* este o reminiscență a celui al comandantului themei cu acest nume care în secolul al XII-lea includea şi Belgradul (*Alba Bulgariae*)[13]. Cea mai târzie dată care poate fi admisă pentru redactarea *Gestei Hungarorum* este în jurul anului 1200, în ipoteza că autorul a fost în serviciul regelui Bela III (1172–1196)[14]. Dubla mențiune a Mării Negre este cu mult anterioară celei din tratatul bizantino-venețian din 1265.

Se consideră că denumirea din tratatul bizantino-venețian a fost preluată de la mongoli sau de la turcii selgiucizi[15]. Turcii, la rândul lor, au cunoscut denumirea mării prin intermediul limbii persane. S-a demonstrat de multă vreme că primul nume dat de greci acestei mări este tot de origine iraniană. Denumirea *Pontos Axeinos*, atestată prima oară la Pindar, însemna „marea neospitalieră". După cum a argumentat lingvistul Max Vasmer, denumirea era rezultatul unei înțelegeri greşite a unui cuvânt de origine iraniană, *axšaena*, care însemna „întunecat"[16]. Atributul „negru" sau „întunecat" a fost dat de perşi în perioada ahemenidă, la fel ca şi cel de „roşu" aplicat mării care mărgineşte Arabia, deoarece negrul era asociat cu nordul, iar roşul cu sudul. De la perşi, denumirea a trecut şi la sciți, şi se poate presupune că a rămas cunoscută în Orientul Mijlociu până la venirea turcilor selgiucizi, care au introdus numele *Kara Deniz*. În arabă, numele a fost tradus *al-Bahr al-Aswad* (atestat prima oară în opera geografului Abulfeda, scrisă în 1321).[17]

Un caz similar este cel al toponimului *Axiopolis*. Emil Lăzărescu a demonstrat că el provine din acelaşi cuvânt iranian, respectiv scitic, *axšaena* ("de culoare închisă"). Numele slav *Cernavoda* şi turcesc *Kara-Su* arată că a existat în permanență un nume păstrat de populația locală, care a însemnat „apă neagră".[18]

Având în vedere că Imperiul de la Niceea s-a aflat în strânse contacte cu turcii selgiucizi, nu ar fi de mirare ca un document emanând de la ultimul împărat al acestui stat să fi inclus un termen preluat de la turci. Apariția sa într-un text oficial arată că denumirea era deja binecunoscută, atât de către bizantini, cât şi de către venețieni, dar fără a mai fi fost înregistrată în scris până atunci. Ulterior, denumirea *Maure Thalassa* a devenit tot mai frecventă în limba greacă, iar otomanii au impus numele *Kara Deniz*, tradus apoi de către toate populațiile din jurul mării

[9] BRĂTIANU 1943–1946; BRĂTIANU 1980, 189–225 (apărută prima oară în 1946).
[10] Vezi la MADGEARU 2005, 19.
[11] MADGEARU 2005, 16–19.
[12] SILAGI, VESZPRÉMY 1991, 92/93 (cap. 38).
[13] BRĂTIANU 1980, 212–213. Aceeaşi interpretare la KAPITÁNFFY 1994, 75 (care admite o datare în jur de 1200).
[14] Pe larg în MADGEARU 2005, 15–20.
[15] BRĂTIANU 1999, 71; IRMSCHER 1962, 17.
[16] DANOV 1962, 951–954; VASMER 1923, 20. Vezi şi IRMSCHER 1962, 6–7.
[17] PLANHOL 1978, 575; SCHMITT 1987, 310.
[18] LĂZĂRESCU 1944, 231–234.

(bulgari, români, ruşi, ucraineni, georgieni). Denumirea românească a fost preluată de la turci după ce aceştia au pătruns în bazinul Mării Negre. Anterior expansiunii otomane, izvoarele româneşti nu cunoşteau numele „Marea Neagră". În documentele emise de Mircea cel Bătrân în care sunt enumerate posesiunile sale, *Marea cea Mare* este o denumire preluată de la genovezi, care au folosit numele *Mare Maggiore* pentru Marea Neagră[19]. Pe de altă parte, în titulatura domnului Roman I al Moldovei atestată prin două documente din 1392 şi 1393 marea nu poartă nici o denumire[20]. Aceasta înseamnă că românii din Muntenia şi Moldova nu au avut o denumire specifică pentru Marea Neagră până la contactul cu genovezii şi apoi cu otomanii.

Să revenim acum la originea denumirii consemnate în *Gesta Hungarorum*. O primă ipoteză care ar putea fi formulată ar fi legată de locul unde a fost educat autorul *Gestei Hungarorum*. Potrivit unui studiu recent al lui László Veszprémy, el avea cunoştinţe amănunţite despre nordul Italiei, iar stilul operei este influenţat de cronicile italiene. Astfel, este avansată ipoteza că Notarul Anonim a studiat undeva în Italia[21]. Fără a cunoaşte în acel moment studiul lui L. Veszprémy (apărut concomitent), am susţinut şi noi în volumul din 2005 că Notarul Anonim a studiat undeva în Italia, eventual la Bologna. Urmând ideea noastră, Tudor Sălăgean a adus argumente solide în sprijinul ideii că Notarul Anonim a studiat în Lombardia, şi mai exact la episcopia Vercelli, deoarece cunoştinţele sale despre nordul Italiei sunt mai amănunţite decât despre alte regiuni. Totodată, se propune o datare timpurie a izvorului, după Bela I (1060–1063), pe considerentul că acesta nu există nici un fel de aluzie la situaţii din secolul al XII-lea. Cel mai târziu eveniment ar fi canonizarea regelui Ştefan I din 1083, amintită în mod indirect prin desemnarea sa ca *sanctus*[22].

Demonstraţia propusă de Tudor Sălăgean este aparent convingătoare în privinţa datării, dar nu ţine seama de un *terminus post quem* care o contrazice: menţionarea în capitolul XI a cnezatelor ruseşti Vladimir (din Volhynia) şi Halici, cu numele Lodomer şi Galicia: *venerunt usque ad civitatem Lodomer. Dux vero Lodomeriensis et sui primates obviam Almo duci usque ad confinium regni cum diversis preciosis muneribus processerunt et civitatem Lodomeriam ultro ei aperuerunt* (...) *dux Almus cum suis in Galiciam venit et ibi requiei locum sibi et suis elegit. Hoc dum Galicie dux audivisset, obviam Almo duci cum omnibus suis nudis pedibus venit, et diversa munera ad usum Almi ducis presentavit, et aperta porta civitatis Galicie quasi dominum suum proprium hospicio recepit*.[23] Or, se ştie că statul Halici s-a format în 1141, când acest oraş a devenit reşedinţa cneazului Vladimirko Volodarovich (1104–1152), cel care a unificat cnezatele Przemyśl, Zvenyhorod şi Terebovlya[24]. Între Ungaria şi cnezatul de Halici s-au stabilit relaţii încă din epoca regelui Bela II (1131–1141). Ulterior, Bela III a încercat să-l pună pe fiul său Andrei principe în Halici prin campania din 1188–1189. Ajuns rege, Andrei II s-a străduit să impună autoritatea Ungariei asupra acestui stat rusesc. În 1199, cneazul Roman Mstislavich din Vladimir a anexat cnezatul de Halici cu ajutorul Poloniei, iar după moartea acestuia în 1205, regele Ungariei Andrei II şi-a arogat titulatura de rege al Galiciei şi Lodomeriei[25]. Acest titlu ar putea fi un criteriu şi pentru datarea *Gestei Hungarorum* chiar în jurul acelui an (autorul fiind astfel fostul notar al lui Bela III).

Aşadar, pasajul referitor la Halici din *Gesta Hungarorum* arată că acest text nu se poate data mai devreme de mijlocul secolului al XII-lea, cea mai probabilă variantă fiind datarea în primii ani ai secolului al XIII-lea. Din contribuţia colegului Tudor Sălăgean reţinem însă

[19] DRH, seria B, vol. I, doc. 28, 32.
[20] DRH, seria A, vol. I, doc. 2, 4.
[21] VESZPRÉMY 2005, 335–351.
[22] SĂLĂGEAN 2008, 461–480.
[23] SILAGI, VESZPRÉMY 1991, 50/51.
[24] FRANKLIN, SHEPARD 1996, 329.
[25] FONT 1990, 9–17; FRANKLIN, SHEPARD 1996, 366–367; FONT 2000, 175–178.

demonstrația impecabilă a faptului că autorul *Gestei Hungarorum* a studiat în Italia. De aceea, s-ar putea presupune că el ar fi putut afla de la venețieni numele Mării Negre. Problema este că nimic nu dovedește că la Veneția se cunoștea în prima parte a secolului al XII-lea, ori chiar după jumătatea veacului, un nume al acestei mări format cu atributul „negru". La acea vreme, contactele Veneției și ale orașelor italiene în general cu zona Mării Negre erau încă nesemnificative. În mod sigur, primul izvor venețian care atestă numele *Mare Nigrum* este tratatul din 1265. Ca și genovezii, venețienii denumeau Pontul Euxin *Mare Maggiore*. Astfel, chiar în celebra relatare a călătoriei sale consemnate în 1299 de Rustichello din Pisa, Marco Polo folosea numele *Marmaiour* (*Mare Maggiore* tradus în franceză)[26].

De aceea, ni se pare mult mai probabilă preluarea din tradiția orală a ungurilor a numelui care tradus în latină suna *Mare Nigrum*. Înainte de a se instala în Pannonia, ungurii au trăit timp de circa șase decenii în Levedia și apoi timp de șase ani în Atelkuz. Levedia a fost amplasată între Don și Bug, iar regiunea Atelkuz între Bug sau Nipru și Dunărea Maritimă. În anii 870, ungurii au pătruns și în Crimeea[27]. Aflați în preajma Mării Negre, ungurii nu puteau prelua numele acesteia decât de la cei care se aflau deja în zonă, și cu care au intrat în contact: de la khazari. Există o denumire geografică luată de unguri de la khazari: *Etil*, numele Donului, care a fost moștenit în denumirea compusă *Atelkuz*[28].

Este adevărat că nu există nici un izvor care să ateste numele dat de khazari Mării Negre, dar putem presupune că la rândul lor khazarii au preluat un nume preexistent în zonă, atunci când ei s-au extins din bazinul Volgăi spre vest. Dacă admitem că numele Mării Negre creat de perși a supraviețuit până la venirea turcilor selgiucizi, atunci nu poate fi exclusă nici preluarea numelui de origine iraniană de către khazarii care au venit în contact cu perșii, sau cu alanii, vorbitori ai unei limbi din grupul iranian. În final, acest nume a ajuns să fie cunoscut de unguri în Levedia, fiind moștenit în tradiția orală consemnată în final de Notarul Anonim. Aceasta este, credem, cea mai plauzibilă explicație.

Alexandru Madgearu
Institutul pentru Studii Politice de Apărare
și Istorie Militară București
amadgearu@yahoo.com

ABREVIERI ȘI BIBLIOGRAFIE

BENKÖ 1988
L. BENKÖ, Le sedi degli Ungari nel secolo nono. În: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 35, 1987), Spoleto, 1988, I, 283–306.

BRĂTIANU 1943–1946
GH. I. BRĂTIANU, L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois (I–II). RHSEE, 20, 1943, 80–165; 23, 1946, 142–182.

BRĂTIANU 1980
GH. I. BRĂTIANU, Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești (București 1980).

BRĂTIANU 1999
GH. I. BRĂTIANU, Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană, ed. V. Spinei, ed. a 2-a revăzută (Iași 1999).

[26] MARCO POLO 1865, 5.

[27] PRITSAK 1976, 17–30; VÁCZY 1985, 169–175; BENKÖ 1988, 286–293; KRISTÓ 1996, 107–111; ZUCKERMAN 1997, 55–66.

[28] Pentru etimologia denumirii Atelkuz, vezi VÁCZY 1985, 170–173.

DANOV 1962
H. DANOV, Pontos Euxeinos. În: RE, Supplementum, vol. IX (Stuttgart 1962), col. 866–1175.
FONT 1990
M. FONT, Politische Beziehungen zwischen Ungarn und der Kiever Rus' im 12. Jahrhundert. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete, 18, 1990, 1–18.
FONT 1993
M. FONT, Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 38, 1993, 1–2, 27–39.
FONT 2000
M. FONT, On the frontiers of West and East: The Hungarian kingdom and the Galician principality between the eleventh and thirteenth centuries. În: Annual of Medieval Studies at Central European University, ed. by Katalin Szende and Marcell Sebök, 6 (Budapest 2000), 171–180.
FRANKLIN, SHEPARD 1996
S. FRANKLIN, J. SHEPARD, The Emergence of Rus'. 750–1200 (London, New York 1996).
HÓMAN 1925
B. HÓMAN, La première période de l'historiographie hongroise. Revue des Études Hongroises et finno-ougriennes, Budapest-Paris, 3, 1925, 3–4, 125–164.
IRMSCHER 1962
J. IRMSCHER, Die Benennung des Schwarzen Meeres bei den Byzantinern. Byzantinoslavica, 23, 1962, 1, 6–18.
KAPITÁNFFY 1994
I. KAPITÁNFFY, Der ungarische Anonymus und Byzanz. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina, 9 (Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance) (Szeged, 1994), 69–76.
KRISTÓ 1996
G. KRISTÓ, Hungarian History in the 9th Century (Szeged 1996).
LĂZĂRESCU 1944
E. LĂZĂRESCU, Autour du nom d'Axiopolis. RHSEE, 21, 1944, 231–234.
MADGEARU 2005
A. MADGEARU, The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and Fiction (Cluj-Napoca 2005).
MARCO POLO 1865
Le livre de Marco Polo: citoyen de Venise, conseiller privé et commissaire impérial de Khoubilaï-Khaân, rédigé en français sous sa dictée en 1298 par Rusticien de Pise, publié par M. G. Pauthier (Paris 1865).
NICOL 2001
D. M. NICOL, Venezia e Bisanzio. Due città millenarie protagoniste della storia (Milano 2001).
PLANHOL 1978
X. de PLANHOL, Kara Deniz. În: The Encyclopedia of Islam. New Edition, vol. 4 (Leiden 1978), 575–577.
PRITSAK 1976
O. PRITSAK, From the Säbirs to the Hungarians. În: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh, ed. de Gy. Káldy-Nagy (Budapest 1976), 17–30.
SĂLĂGEAN 2008
T. SĂLĂGEAN, Considerații asupra datării Gestei Notarului Anonim al regelui Bela. În: Vocația istoriei. Prinos profesorului Şerban Papacostea, volum îngrijit de Ovidiu Cristea, Gheorghe Lazăr (Brăila 2008), 461–480.
SCHMITT 1987
R. SCHMITT, Black Sea. În: E. Yarshater (ed.), Encyclopedia Iranica, vol. II (New York 1987), 310–313.

SILAGI, VESZPRÉMY 1991
G. SILAGI, L. VESZPRÉMY (ed.), Die "Gesta Hungarorum" des anonymes Notars: die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. (Sigmaringen 1991).
SIMON DE KEZA 1999
SIMON DE KEZA, Gesta Hungarorum/The Deeds of the Hungarians, edited and translated by László Veszpremy, Frank Schaer, with a study of Jenö Szücs (Budapest, New York 1999).
VASMER 1923
M. VASMER, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, vol. I. Die Iranier in Südrußland (Leipzig 1923).
VÁCZY 1985
P. VÁCZY, Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 14, 1985, 169–175.
VESZPRÉMY 2005
L. VESZPRÉMY, Anonymus Itáliában ?. Századok, 139, 2005, 2, 335–351.
ZUCKERMAN 1997
C. ZUCKERMAN, Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca. 836–889. În: K. Tsiknakis (ed.), Byzantium at War (9th–12th c.), Institute of Byzantine Research, International Symposium, 4 (Athens, 1997), 51–74.

THE NAME OF THE BLACK SEA IN *GESTA HUNGARORUM* BY ANONYMOUS

(Abstract)

The presence of the names *Pontus Niger* and *Mare Nigrum* in the Anonymous *Gesta Hungarorum* dates before the Byzantine-Venetian treaty of 1265, considered by Gh. Brătianu as the first record of the name *Black Sea* in the Byzantine and Western sources, a name took from the Seljuk Turks, who knew it from the Persian. The latest dare that can be ascribed for the redaction of *Gesta Hungarorum* is around 1200. The Latin sources used by its author contain only the word *pontus*. Although it could be supposed that Anonymus was educated in northern Italy, there are no proofs that the name *Mare Nigrum* was in use in Venice during the 12th century. By this reason, it is more probable that the name recorded in Gesta Hungarorum was inherited from the oral tradition of the Hungarians who lived more than six decades near this sea, in Levedia and Atelkuz. We suppose that they took the name from the Khazars, because they settled in an area previously mastered by them. As like as the Seljuk Turks, the Khazars could knew the Persian name of the sea, derived from *axšaena* (”dark”), a word that was confused by the Greeks with *axeinos*, replaced later with *euxeinos*.